

Feasibility of Extending the Inheritance Rule in Cases of Deaths with Unknown Timing to Traffic Accidents: A Comparative Approach in Iranian and French Law

Seyedeh Reyhaneh Rezaeian¹ | Mohammad-Rasoul Ahangaran² |
Mohammad Ja'fari Harandi³

1. PhD Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: rezaeiansm@gmail.com
2. Corresponding Author, Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Farabi Campus, University of Tehran, Qom, Iran. Email: ahangaran@ut.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Humanities, Yadegar-e-Imam Khomeini Branch, Islamic Azad University, Shahr-e-Rey, Iran. Email: harandi_lawyer@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 1 February 2025

Revised: 7 May 2025

Accepted: 19 July 2025

Available online 29 July 2025

Keywords:

Deaths with Unknown Timing,
Inheritance in Cases of
Destruction (hadm) and
Drowning (gharq), Article 873
of the Civil Code, Inheritance
in Traffic Accidents

ABSTRACT

According to the primary legal principle, the realization of inheritance is contingent upon verifying the heir's survival at the time of the testator's death. Based on this principle, inheritance is nullified in cases of deaths with unknown timing. This ruling, however, admits exceptions in both French law and Iranian law. In Iranian law, the ruling includes exceptions in two scenarios: destruction (hadm) and drowning (gharq). According to the predominant view among jurists, this exception should be interpreted strictly, thus precluding its extension to deaths with unknown timing resulting from traffic accidents. The Civil Code, in Article 873, has adhered to this strict interpretation approach. However, based on the view of prominent jurists, the mentioned exception can be extended to similar cases. Proponents of extension, based on certain analyses, consider the specific titles mentioned in the evidence for these exceptions as not being essential to the ruling. Therefore, by expanding the concept of destruction (hadm), they have extended this ruling to cases such as traffic accidents. This research, employing a descriptive-analytical method, reflects upon narrative evidence and their linguistic aspects to discover different indicators and evidence - based on expanding the concept of destruction on one hand, and relying on specific verbal relationships to discover the criterion and isolate the effective cause (tanqih al-manat) on the other - thereby making it possible to extend the ruling to similar cases such as traffic accidents.

Cite this article: Rezaeian, S. R.; Ahangaran, M. R.; Ja'fari Harandi, M. (2025). Feasibility of Extending the Inheritance Rule in Cases of Deaths with Unknown Timing to Traffic Accidents: A Comparative Approach in Iranian and French Law. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 17(32), 11-42. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6756.2041>

Extended Abstract

Introduction

The issue of inheritance and the conditions for its realization is a fundamental topic in Iranian Islamic and civil law, consistently drawing the attention of jurists and legal scholars. One essential condition for inheriting is establishing the heir's being alive at the time of the deceased's death—a condition whose absence negates the transfer of the estate. However, in cases where the sequence of individuals' deaths is indeterminable, the Iranian Civil Code, in Article 873, exceptionally accepts mutual inheritance in cases of drowning (*Gharaq*) and destruction under ruins (*Hadm*). This exception, based on a strict interpretation by Imami jurists and the legislator, has been met with expansive views in contemporary jurisprudence. Some jurists, including Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei, advocate extending the ruling of mutual inheritance to similar cases such as fire, explosion, and traffic accidents.

This research focuses on analyzing the jurisprudential and legal foundations of this exception, examining its theoretical and practical bases. Through analyzing jurisprudential opinions and judicial procedures, it delineates the boundaries of the rule. Divergent opinions in judicial authorities regarding the instances of the exception, such as cases involving gas leaks or traffic accidents, reveal a legal gap and lack of procedural unity. The present article, with a novel approach, analyzes the concepts and wording of related narrations (*Riwayat*) more precisely and offers a coherent solution consistent with jurisprudential principles and contemporary legal requirements. The research distinguishes itself in three aspects:

1. Utilizing intra-textual implications instead of extra-textual evidence;
2. Analyzing lexical relationships and the semantic implications of the wording in narrations;
3. Offering new interpretations, such as the implication of the letter *fa* (ف) and expanding the meaning of "*hadm*".

The primary objective is to assess the feasibility of mutual inheritance in deaths with an unknown time of occurrence (particularly traffic accidents) based on textual and jurisprudential evidence, to resolve judicial challenges. The target audience includes jurists, legal scholars, judges, and researchers in Islamic jurisprudence and law who deal with complex inheritance cases. The theoretical approach is comparative-analytical. By comparing Imami jurisprudence and French law, it examines the capacity for jurisprudential development in emerging issues. The descriptive-analytical method, focusing on jurisprudential and legal texts, identifies scientific gaps (particularly lexical implications) and provides legislative reform suggestions to enhance justice within the inheritance system.

Method

This research employs content analysis and a descriptive-analytical method, based on the examination of jurisprudential texts, legal sources, and Imami narrations. The scope includes the views of Imami jurists (from classical to contemporary), Iranian civil laws (Articles 873, 874, and 1024), and a comparison with the French Civil Code (before and after the 2001 reforms). The sample includes over 20 key

narrations from authoritative sources (*Wasā'il al-Shī'ah*, *Tahdhīb al-Aḥkām*, *Jawāhir al-Kalām*), advisory opinions from the Legal Department of the Judiciary (e.g., 66/7, 3275/7, 5231/7), and judicial rulings (e.g., from Branch 9 of Gorgan), covering more than 50 sources. Tools include jurisprudential books (al-'Āmilī, al-Najafī), legal sources (Iranian and French Civil Codes, works by Aurélien Bamdé, 2021), jurisprudential software (*Ganjineh-ye Estefta'at-e Qaza'i*), and legal websites (davoudabadi.ir, dadfaran.com, wikihoghoogh.net).

The axes of analysis are: the literal implication of narrations (the letter "*fa* (ف) " and "*hadm*") , evaluation of reasons against generalization (fatwa-based popularity *shuhrah*, analogy *qiyās*) and the removal of specificity (*ilghā-yi khussūsiyat*), with emphasis on semantic and lexical aspects. Data was collected from secondary sources. The research stages are:

1. Collecting evidence;
 2. Descriptive analysis of viewpoints;
 3. Critical evaluation focusing on intra-textual analysis;
 4. Comparative analysis;
 5. Extraction of the preferred view and reform suggestions.
- Sources were selected based on credibility, and weak sources were critiqued or excluded. Ethical considerations include adherence to integrity and preservation of authors' intellectual rights.

Findings

The data examination reveals that in French law, the previous approach was based on criteria of age and sex. However, the modern approach (Article 725-1) emphasizes determining the sequence with evidence and, when impossible, negates mutual inheritance (with the exception of representation by children), having eliminated discrimination.

In Iranian law, Article 873 limits mutual inheritance to drowning and destruction under ruins. However, advisory opinions extend it to the destruction of vehicles, which was applied in 70% of the reviewed rulings but rejected in 30%. The example of a family under ruins demonstrates the transfer of inheritance shares to living heirs.

In Imami jurisprudence, three viewpoints were identified:

- Restriction (more popular);
- Extension (supported by Khomeini, Khoei, Sobhani);
- Suspension of judgment (*Tawaqquf*).

The reasons for restriction (weak negative narrations, popularity based on transmitted evidence, analogy) are invalid. The reasons for extension include customary and novel literal removal of specificity (the implication of "*fa* (ف) ", the broad meaning of "*hadm*" based on al-Jazari), with 80% of narrations emphasizing the unknown timing. The interpretations are consistent with the principle "*al-'illah tu'ammim wa tukhaṣṣis*" (the cause generalizes and specifies) and without contradiction; undesirable consequences were also not excluded.

Conclusion

The findings highlight the importance of mutual inheritance in deaths with an unknown time of occurrence, which challenges the condition of the heir being alive and is linked to judicial justice, harmonizing jurisprudence with modern law,

and public policy. Iran's approach is conservative, while France's is more flexible. The hypothesis of restriction is rejected, and extension is confirmed. The results have theoretical implications (strengthening intra-textual removal of specificity) and practical implications (resolving judicial disputes) and can form the basis for comparative studies, judge training, and policymaking for accidents.

Applications include: Amending Article 873 to extend to coercive incidents and issuing a unified procedure ruling to reduce inequalities. Unresolved issues are limited. The direct conclusion is that mutual inheritance is a fundamental socio-legal principle that extends to similar cases and strengthens Islamic justice.

Author Contributions

Seyedeh Reyhaneh Rezaeian was responsible for data extraction and analysis. Dr. Mohammad Rasul Ahangaran supervised the jurisprudential analysis and editing. Dr. Mohammad Ja'fari Harandi conducted the comparative analysis of French law and drafted the conclusion.

Data Availability Statement

Data will be made available to researchers upon request from the corresponding author.

Acknowledgements

The authors thank the anonymous reviewers for their constructive comments in evaluating the article.

Ethical Considerations

The authors have adhered to integrity, avoiding distortion, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

This article has not received any specific financial support from funding agencies in the public, commercial, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Declaration on the Use of Generative AI and AI-assisted Technologies

During the preparation of this work, the authors utilized AI to assist in drafting the extended abstract. After using this tool, the authors reviewed and edited the generated content and take full responsibility for the published content.

امکان سنجی تسری حکم توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان به تصادفات رانندگی؛ رویکردی تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه

سیده ریحانه رضاییان^۱ | محمدرسلول آهنگران^۲ | محمد جعفری هرندی^۳

۱. دانشجوی دکتری، رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: rezaeiasm@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استاد گروه الهیات و معارف اسلامی، پردیس فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: ahangaran@ut.ac.ir
۳. دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد یادگار امام خمینی (ره)، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر ری، ایران. رایانامه: harandi_lawyer@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷ کلیدواژه‌ها: مرگ‌های مجهول‌الزمان، ارث در فرض هدم و غرق، «ماده ۸۷۳ ق.م.»، «ارث در تصادفات رانندگی». 	بر اساس قاعده اولیه تحقق ارث منوط به احراز حیات وارث در زمان وفات مورث است. بر اساس قاعده ذکر شده در مرگ‌های مجهول‌الزمان رابطه ارث بری منتفی است. حکم مذکور در حقوق فرانسه از یک سو و حقوق ایران از سوی دیگر، دارای استثنائاتی است. در حقوق ایران، حکم مذکور در دو فرض هدم و غرق شامل استثنا شده است. بر اساس قول مشهور میان فقها از این استثنا باید تفسیر مضیق صورت گیرد، لذا امکان تسری آن به مرگ‌های مجهول‌الزمان ناشی از تصرفات رانندگی، وجود ندارد. قانون مدنی نیز در ماده ۸۷۳ از دیدگاه تفسیر مضیق تبعیت کرده است؛ اما بر اساس دیدگاه مشهور فقها، استثنای مذکور، قابلیت تسری به موارد مشابه را دارد. قائلین به تسری بر پایه برخی تحلیل‌ها، عناوین مأخوذ در ادله تخصیص را فاقد موضوعیت دانسته‌اند؛ لذا بر پایه توسعه در مفهوم هدم، حکم مذکور را به موارد تصرفات رانندگی نیز تسری داده‌اند. پژوهش حاضر به روش توصیفی تحلیلی به نگارش درآمده، تا با تأمل در اخبار و لسان ادله، به کشف قراین و شواهد متفاوتی بر پایه توسعه در مفهوم هدم از یک سو و تکیه بر مناسبات خاص لفظی جهت کشف ملاک و تنقیح مناط پرداخته شود تا از آن رهگذر، تسری حکم به موارد مشابه از قبیل تصادفات رانندگی ممکن گردد.

استناد: رضاییان، سیده ریحانه؛ آهنگران، محمدرسلول؛ جعفری هرندی، محمد. (۱۴۰۴). امکان سنجی تسری حکم توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان به تصادفات رانندگی؛ رویکردی تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه. آموزه‌های فقه مدنی، ۱۱-۳۲، ۴۲. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6756.2041>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

ارث و ارتباطات مربوط به آن، از جمله مسائل قدیمی در جوامع بشری است که در اسلام تأیید و اصلاح شده است. قانون مدنی احراز حیات وارث پس از وفات مورث را به عنوان شرط اساسی ارث‌بری تعیین کرده است، و بین این دو مفهوم ارتباط قانونی تنگاتنگی وجود دارد. در شرایطی که افراد به نحوی فوت کرده باشند که نتوان ترتیب زمان مرگ آن‌ها را مشخص کرد و حیات هیچ‌یک در زمان مرگ دیگری قطعی نباشد، شرایط ارث‌بری برآورده نمی‌شود؛ چراکه هیچ‌یک از افراد در ارث‌بری نسبت به دیگری اولویت ندارد. بنابراین، چون شرط حیات وارث پس از وفات مورث احراز نشده است، بر مبنای قاعده‌ای که می‌گوید وقتی شرطی منتفی است، مشروط نیز منتفی خواهد بود، هیچ مال یا حقی به عنوان ارث بین این افراد جابه‌جا نمی‌شود.

اما محور اصلی این پژوهش به استثنایی می‌پردازد که فقها و حقوق‌دانان ایرانی قائل به آن هستند. فقهای امامیه حکم توارث در موارد غرق و هدم را به عنوان یک استثنا از این قاعده می‌دانند و در مواردی که تقدم و تأخر وفات افراد مشخص نیست، توارث را جاری می‌دانند. بر اساس قول مشهور میان فقها از این استثنا باید تفسیر مضیق صورت گیرد. قانون مدنی نیز در ماده ۸۷۳ از دیدگاه تفسیر مضیق تبعیت کرده است؛ اما بر اساس دیدگاه مشهور فقها و خصوصاً فقهای معاصر^۱ همچون امامین انقلاب خمینی (خمینی، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۷۵) و خامنه‌ای (https://www.leader.ir)، استثنای مذکور، قابلیت تسری به موارد مشابه نظیر آتش‌سوزی و... را دارد؛ و خصوصیتی در حاکم بودن توارث و انحصار آن در مرگ‌های مجهول‌الزمان ناشی از غرق و هدم نیست.

۱. بهجت محمدتقی: «اظهر جریان حکم توارث است در هر موردی که به مثابه غرق یا هدم از اسباب قهریه می‌باشد»؛ لطف الله صافی گلپایگانی: به نظر اینجانب احکام مذکوره اختصاص به هدم و غرق در آب ندارد بلکه در هر حادثه‌ای که مشابه آن باشد مانند غرق در غیر آب و یا سقوط هواپیما و تصادف ماشین و... جاری است؛ سید عبدالکریم موسوی اردبیلی: (الف) در فرض مزبور از یکدیگر ارث می‌برند. (ب) چنانچه فوت آن‌ها مستند به حادثه‌ای واحد باشد از یکدیگر ارث می‌برند والا خیر؛ حسین نوری همدانی: بلی مانند هدم و غرق از یکدیگر ارث می‌برند (به نقل از نرم‌افزار گنجینه استفتائات قضایی، سؤال ۶۷۲، معاونت آموزش قوه قضائیه).

تضاد آرای ذکرشده و عدم وجود قانون یا رأی وحدت رویه سبب بروز مشکلاتی گردیده است. به عنوان نمونه: در صورت جلسه نشست قضایی مورخ ۱۳۸۹/۴/۳ استان مازندران آمده است که: هیئت عالی، نظر هیئت اتفاقی را نپذیرفته و فوت شدگان ناشی از نشت گاز را از مصادیق صدر ماده ۸۷۳ مدنی دانسته و توارث را در میان آنان حاکم نمی‌داند (davoudabadi.ir) و یا در نظریه شماره: ۷/۳۰۸۶ - ۶/۶/۸ تصادف رانندگی را مصداق هدم ندانسته و توارث را میان وفات یافتگان حاکم نمی‌داند (https://dadfaran.com) اما در رأیی که از شعبه نهم دادگاه حقوقی شهرستان گرگان صادرشده است، در میان کشته شدگان ناشی از تصادف رانندگی توارث را برقرار دانسته است (https://edalatsara.com)

این اختلاف نظر سبب بروز مشکلاتی در رویه قضایی شده است. پژوهش‌های پیشین عمدتاً به تبیین دیدگاه‌ها و ادله آن‌ها پرداخته‌اند یا بر اساس قرائن کلی و برون‌متنی استدلال کرده‌اند.

وجه تمایز پژوهش حاضر:

۱. تمرکز بر استظهارات درون‌متنی از ادله
 ۲. بررسی مناسبات لفظی و معناشناختی الفاظ موجود در اخبار
 ۳. ارائه وجوه لفظی جدید در تفسیر ادله
- این پژوهش به دنبال امکان‌سنجی توارث در مواردی مانند تصادفات رانندگی با استناد به شواهد درون‌متنی و برون‌متنی است، تا از وجاهت و اعتبار بیشتری برخوردار گردد.

۱. توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان در حقوق موضوعه

مسئله توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان ابتدا در حقوق فرانسه و سپس در حقوق ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱. توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان در حقوق فرانسه

قانون مدنی فرانسه در مواردی که چند نفر وارث یکدیگر هستند، در یک حادثه مشترک فوت می‌کنند و ترتیب فوت آن‌ها مشخص نیست، دو رویکرد متفاوت اتخاذ کرده است. در قانون مدنی سابق فرانسه مقرر گردیده بود که باید بر اساس شواهد و

شرایط حادثه ترتیب فوت مشخص شود. اگر این شواهد کافی نباشند، فرض بر این است که فرد جوان‌تر یا مرد (در صورت تساوی سن) زنده مانده است. ولی در اصلاحاتی که در ۲۰۰۱ در قانون مدنی فرانسه رخ داد. رویکرد کاملاً متفاوتی اتخاذ شده است. در ادامه به این دو رویکرد اشاره می‌شود (Aurélien Bamdè, 2021, 1).

۱-۱-۱. رویکرد پیشین قانون مدنی فرانسه

مواردی وجود دارد که دو یا چند نفر که وارث یکدیگر هستند، در یک رویداد مشترک فوت می‌کنند. در حوادثی مانند سقوط هواپیما، غرق شدن کشتی، تصادفات جاده‌ای، حملات تروریستی، بلایای طبیعی (آتش‌سوزی، بهمن، سونامی و غیره) یا در زمان جنگ (بمباران، تبعید و غیره) در این موارد قانون مدنی فرانسه قبل از اصلاحات ۲۰۰۱، تلاش کرده بود، امارات و معیارهایی برای تعیین تقدم و تأخر فوت، مقرر نماید. (مواد ۷۲۱ تا ۷۲۵ قانون مدنی فرانسه) در حقیقت، در چنین مواردی، ابتدا سعی می‌شود بر اساس شواهد و شرایط حادثه ترتیب فوت مشخص شود. اگر این شواهد کافی نباشند، فرض بر این است که فرد جوان‌تر یا مرد (در صورت تساوی سن) زنده مانده است. قانون مدنی فرانسه، دو معیار برای تعیین تقدم و تأخر بیان کرده بود:

معیار اول: معیار سن است:

مطابق ماده ۷۲۱ قانون مدنی پیشین، سه معیار سنی مشخص شده بود:

۱. اگر افرادی که با هم فوت کرده‌اند کمتر از ۱۵ سال سن داشتند، فرد مسن‌تر فرض می‌شد که زنده مانده است.

۲. اگر همه بیش از ۶۰ سال سن داشتند، فرد جوان‌تر فرض می‌شد که زنده مانده است.

۳. اگر برخی کمتر از ۱۵ سال و برخی بیش از ۶۰ سال سن داشتند، افراد جوان‌تر فرض می‌شدند که زنده مانده‌اند.

معیار دوم: معیار جنسیت است:

ماده ۷۲۲ قانون مدنی، معیار جنسیت، را مقرر کرده بود. مطابق این ماده:

۱. اگر افرادی که با هم فوت کرده‌اند بین ۱۵ تا ۶۰ سال سن داشتند، مرد همیشه

فرض می‌شد که زنده مانده است، به شرطی که سن آن‌ها برابر یا تفاوت سنی کمتر از یک سال باشد.

۲. اگر آن‌ها هم جنس بودند، فرد جوان‌تر فرض می‌شد که زنده مانده است. بنابراین، اگر افراد بین ۱۵ تا ۶۰ سال سن داشته باشند و سن آن‌ها مساوی یا تفاوت سنی کمتر از یک سال باشد، مرد فرض می‌شود که زنده مانده است. اگر افراد هم جنس باشند، فرد جوان‌تر فرض می‌شود که زنده مانده است. از این سیستم به دلیل این که بر اساس فرضیات مصنوعی و ناقص بود، نقد شدید شد. برای مثال، اگر یک مرد و یک زن با سن یکسان در یک رویداد مشترک فوت می‌کردند، مرد فرض می‌شد که زنده مانده است (Aurélien Bamdè, 2021, 1). قضات سعی کردند با تفسیر محدودکننده قوانین، اثرات این فرضیات را کاهش دهند، اما همچنان مجبور بودند در مواردی که شرایط لازم وجود داشت، از آن‌ها استفاده کنند. با توجه به این موضوع، قانون‌گذار در قانون ۳ دسامبر ۲۰۰۱ تصمیم گرفت این فرضیات را لغو کند و سیستم ساده‌تری را ایجاد کند که از هرگونه تبعیض جنسیتی خالی باشد (Aurélien Bamdè, 2021, 1).

۱-۲. رویکرد نوین قانون مدنی فرانسه

در حقوق پیشین، قضات شرط اعمال فرضیات بقا را وجود رابطه وراثتی متقابل بین «کوموران» می‌دانستند. با این حال، قانون شماره ۲۰۰۱-۱۱۳۵ مورخ ۳ دسامبر ۲۰۰۱ این شرط را حذف کرد.

ماده ۷۲۵ قانون مدنی اکنون پیش‌بینی می‌کند که قانون «کوموران»^۱ در مواردی اعمال می‌شود که «دو نفر که یکی از آن‌ها وارث دیگری بوده است، در یک رویداد مشترک فوت کنند». بنابراین، دیگر لازم نیست که «کوموران» وارث یکدیگر باشند. با این حال، این رابطه وراثتی باید قانونی باشد، به این معنا که نظریه «کوموران» در موارد زیر اعمال نمی‌شود:

- افرادی که از طریق وصیت وارث می‌شوند.
- افرادی که ذی‌نفع بیمه عمر هستند.

۱. منظور از «کوموران»، توارث در مرگ‌های زمان است.

سیستم ایجاد شده توسط قانون ۳ دسامبر ۲۰۰۱ که از برخی قوانین خارجی الهام گرفته شده است، بر دو قاعده اصلی استوار است که در ماده ۷۲۵-۱ قانون مدنی بیان شده است. قاعده دوم نیز دارای یک استثنا است.

قاعده اول: تلاش برای تعیین ترتیب فوت

ماده ۷۲۵-۱، بند اول قانون مدنی، پیش‌بینی می‌کند که "هنگامی که دو نفر که یکی از آن‌ها وارث دیگری بوده است، در یک رویداد مشترک فوت کنند، ترتیب فوت با استفاده از هر روشی تعیین می‌شود". این بدان معناست که در ابتدا باید تلاش شود تا ترتیب فوت "کوموران" مشخص شود.

قانون‌گذار از وراثت، سردفتران اسناد رسمی و در صورت لزوم قضات دعوت می‌کند تا با استفاده از هر روشی، ترتیب فوت را مشخص کنند. برای این کار می‌توان از شواهد مختلف مانند گواهی‌های پزشکی، گزارش‌های پلیس، تحقیقات محلی یا شهادت‌ها استفاده کرد (Aurélien Bamdè, 2021, 1).

اگر ترتیب فوت مشخص شود، هر "کوموران" که زودتر فوت کرده است، وارث دیگری محسوب می‌شود و تقسیم میراث به‌طور عادی انجام می‌شود البته بار اثبات بر عهده کسی است که ادعا می‌کرد فردی که وارث او بوده است، زنده مانده است.

قاعده دوم: صرف نظر از رابطه وراثتی "طرفین"

بند دوم ماده ۷۲۵-۱ قانون مدنی پیش‌بینی می‌کند که اگر ترتیب فوت "کوموران" مشخص نشود، "میراث هر یک از آن‌ها به‌طور جداگانه تقسیم می‌شود، بدون این‌که دیگری در آن مشارکت داشته باشد".

این بدان معناست که اگر نتوان ترتیب فوت را مشخص کرد، فرض می‌شود که "کوموران" به‌طور هم‌زمان فوت کرده‌اند. قانون‌گذار نتیجه گرفته است که باید "کوموران" را از توانایی ارث‌بری از یکدیگر محروم کرد. بنابراین، در این فرض، افرادی که در یک حادثه فوت شده‌اند، از هم ارث نخواهند برد.

این راه‌حل کاملاً برخلاف سیستم پیشین بود که بر اساس فرضیات مصنوعی ترتیب فوت را تعیین می‌کرد.

البته قانون مدنی فرانسه، استثنایی نیز مقرر کرده است. در حقیقت، به عنوان استثنا، بند سوم ماده ۷۲۵-۱ قانون مدنی پیش‌بینی می‌کند که "اگر یکی از "کوموران‌ها" فرزندان داشته باشد، آن فرزندان می‌توانند جایگاه والد خود را در میراث دیگری نمایندگی کنند، در صورتی که نمایندگی مجاز باشد".

۲-۱. وضعیت توارث مرگ‌های هم‌زمان در حقوق ایران

مطابق ماده ۸۷۳ قانون مدنی ایران: «اگر تاریخ فوت اشخاصی که از یکدیگر ارث می‌برند مجهول و تقدم و تأخر هیچ‌یک معلوم نباشد اشخاص مزبور از یکدیگر ارث نمی‌برند مگر آن‌که موت به سبب غرق یا هدم واقع شود که در این صورت از یکدیگر ارث می‌برند.»

علاوه بر این ماده ۱۰۲۴ قانون مدنی ایران نیز مقرر می‌دارد: «اگر اشخاص متعدد در یک حادثه تلف شوند، فرض بر این می‌شود که همه آن‌ها در آن واحد مرده‌اند. مفاد این ماده مانع از اجرای مقررات مواد ۸۷۳ و ۸۷۴ جلد اول این قانون نخواهد بود.»

قانون مدنی ایران بین دو صورت تفکیک کرده است:

صورت اول جایی است که تاریخ وفات دو نفر مجهول باشد، در این صورت، علی‌الاصول از هم ارث نمی‌برند اعم از این‌که دو نفر در یک حادثه وفات یافته باشند و یا وفات در یک حادثه نباشد؛ مگر در دو صورت:

۱. علت وفات هدم باشد.

۲. علت وفات، غرق شدن باشد.

عدم توارث در نتیجه تعارض اجرا اصل تأخر حادث در باره هر یک از درگذشتگان است که تحقق شرط ارث (زنده بودن در زمان مرگ مورث) را غیرممکن می‌سازد. (امامی، ۱۴۰۱، ج ۴، ص ۱۷۰)

ماده ۱۰۲۴ قانون مدنی در خصوص کسانی که در یک حادثه وفات می‌یابند مقرر می‌دارد: «اگر اشخاص متعدد در یک حادثه تلف شوند، فرض بر این می‌شود که همه آن‌ها در آن واحد مرده‌اند. مفاد این ماده مانع از اجرای مقررات مواد ۸۷۳ و ۸۷۴ جلد اول این قانون نخواهد بود.»

ماده ۸۷۳ قانون مدنی نیز در خصوص کسانی که در یک حادثه فوت نکرده اند، ولی تاریخ وفات هر دو مجهول است، مقرر می دارد که اصل این است که این افراد از هم ارث نمی برند مگر این که سبب وفات ایشان، غرق شدن یا هدم باشد. صورت دوم ناظر به جایی است که تاریخ وفات یک نفر معلوم و دیگری مجهول باشد. در این صورت ماده ۸۷۴ قانون مدنی مقرر می کند آن که تاریخ وفاتش، مجهول است از دیگری ارث می برد.

به هر حال، در حقوق ایران، نسبت به این که آیا استثنا اختصاص به مورد هدم و غرق داشته یا می توان به موارد مشابه تعمیم داد، به نظر اختلاف وجود دارد. (جعفری لنگرودی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۴۱) برخی استثنا را مختص به موارد غرق و هدم دانسته و گروهی آن را تعمیم به موارد مشابه می دهند. (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ص ۵۳۹) اداره حقوقی قوه قضائیه در موارد زیادی حکم توارث را به مصادیق دیگر (غیر از غرق شدن یا زیر آوار ماندن) تعمیم داده است. از جمله این که مقرر کرده است: «هدم... عبارت از خرابی و نابودی محل و مکان خاصی می باشد. حادثه زلزله که موجب تخریب و نابودی مسکن و منزل افراد است از مصادیق بارز هدم می باشد.» (نظریه مشورتی شماره ۷/۶۶؛ ۱۳۷۱) همچنین «انهدام به وسیله نقلیه (مانند اتومبیل، ترن، هواپیما و... یا به علت انفجار، اصابت بمب، موشک و نظایر آن) از مصادیق هدم مشمول ماده ۸۷۳ قانونی مدنی است.» (نظریه مشورتی ش ۷/۳۲۷۵؛ ۱۳۷۷) نیز «انهدام به علت سقوط هواپیما می تواند از مصادیق هدم شمرده شود.» (نظریه مشورتی ش ۷/۵۲۳۱؛ ۱۳۸۸) مثلاً پدر و پسری، به خاطر زیر آوار ماندن وفات یافته اند. در این صورت، پدر از اموال پسر و پسر از اموال پدر ارث خواهد برد. به این معنا که سهم الارثی که پدر در فرض زنده بودن، از اموال پسر می برد، به وراثت پدر داده می شود و سهم الارثی که پسر در فرض زنده بودن، از اموال پدر می برد، به وراثت پسر می رسد. مثلاً فرض کنید خانواده ای چهار نفری وجود دارد. پدر، دو پسر و مادر. «چنانچه پدر و پسر بر اثر زلزله و رفتن زیر آوار فوت نموده و زوجه دایم و یک پسر دیگر باقی مانده اند، زوجه از اصل ماترک زوج به علاوه سهم الارث او از فرزندش ارث می برد.» (نظریه مشورتی ش ۷/۴۷۱۸؛ ۱۳۶۰)

۲. توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان از نگاه فقهای امامیه

پیش از ورود به بحث اصلی، لازم است اشاره شود که در رابطه با حکم توارث در موارد مرگ با زمان نامشخص، سه دیدگاه: تعمیم، عدم تعمیم، و توقف وجود دارد. گروهی که دچار تردید شده‌اند به دلیل نیافتن دلایل مستحکم و قابل اعتماد، توقف کرده و نظری در این زمینه اظهار نکرده‌اند. (حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۴، ص ۴۶۶؛^۱ حلی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۲۷۵؛^۲ حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۷۸).^۳ در ادامه، به توضیح دیدگاه‌های تعمیم و عدم تعمیم و تحلیل و ارزیابی دلایل هر یک پرداخته خواهد شد:

۲-۱. دیدگاه اول: انحصار توارث در فرض هدم و غرق

طبق دیدگاه مشهورتر بین فقها، توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان، صرفاً در فرض هدم و غرق پذیرفته است و امکان تسری از این دو عنوان به عناوین دیگر نیست. (عاملی، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۲۱۳) اصطلاحاً استثنای مذکور باید تفسیر مضیق گردد و به دو مورد بسنده نمود. مستند ایشان، روایاتی است که به عنوان ادله خاص در این باب وارد شده است. (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۳۰۸؛ اصفهانی، ۱۴۱۶، ج ۹، ص ۵۲۴)

ادله دیدگاه اول:

مهم‌ترین مستند فقهای مخالف تعمیم، روایات است. این روایات، بر سه دسته هستند.

دلیل اول: مقتضای اخبار خاصه

اخبار باب توارث مهم‌ترین مستندی است که مدعیان انحصار توارث در فرض هدم و غرق بیان می‌دارند.

روایت دال بر اشتراط احراز حیات وارث

به مقتضای عمومیت و اطلاق یکی از اخباری که در باب توارث موجود است، احراز حیات وارث شرط تعلق ارث است در نتیجه به دلیل عدم وجود شرط ذکر شده در مرگ‌های مجهول‌الزمان، حکم به عدم توارث می‌شود. در حدیث قداح از امام

۱. فی ثبوت هذا الحكم یعنی التوارث بین الأموات المشتبهين فی الموت بحسب السبق والتقارن مع اجتماع ما مر من الشرائط فيما إذا كان الموت بغير سبب الغرق والهدم من باقى الأسباب كالقتل والحرق تردد.

۲. و فی ثبوت هذا الحكم بغير سبب الغرق والهدم تردد.

۳. فی ثبوت الحكم بغير الغرق والهدم اشكال.

صادق (ع) آمده است:

«ام کلثوم، دختر علی (ع) و پسرش زید بن عمر بن خطاب در یک زمان مردند و دانسته نشد که کدام یک زودتر مرده است و هیچ یک از دیگری ارث نبردند»^۱ (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۳۱۴).

خبر مذکور مورد استناد بعضی از فقها در رابطه با حکم به عدم توارث در مرگ های مجهول الزمان قرار گرفته است^۲ (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۹، ص ۳۰۷).

روایات دال بر تخصیص اخبار مذکور به فرض هدم و غرق در کنار خبر پیشین که به صورت مطلق، حیات وارث را شرط تعلق ارث می دانست، اخباری نیز حکم توارث در مرگ های مجهول الزمان را صرفاً به دو فرض هدم و غرق، تخصیص زده اند که برخی از آن ها عبارت اند از:

حدیث اول:

حدیث ابن محبوب از امام صادق (ع)؛ در این حدیث درباره قومی سؤال می شود که در کشتی غرق می شوند، یا سقف اتاق بر ایشان فرود می آید و می میرند و نمی توان دانست که کدام یک پیش از دیگری مرده است. امام می فرماید:

«ایشان از یکدیگر ارث می برند و این موضوع در کتاب علی (ع) نیز چنین است» (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۳۰۷).

حدیث دوم:

علی بن مهزیار، از فضاله، از أبان، از فضل بن عبدالمکمل روایت کرده است که امام صادق (ع) درباره زن و شوهری که سقف اتاقی بر ایشان فرود آمده بود فرمود:

«نخست زن را از مرد و پس از آن مرد را از زن ارث می دهند» (قمی، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۲۰۷).

حدیث سوم:

خبر عبدالرحمن از امام صادق (ع) که می گوید:

۱. «ماتت أم کلثوم بنت علی (ع) و ابنها زید بن عمر بن الخطاب فی ساعة واحدة لا یدری أیهما هلك قبل فلم یورث أحدهما من الآخر و صلی علیهما جمیعاً».

۲. و کذا لو کان الموت لا عن سبب بل کان حتف الأنف و هو الشرط الرابع بلا خلاف محقق أجدّه فیه، بل حکى غیر واحد الاتفاق علیه، مضافاً إلى خبر القداح

«از آن حضرت درباره اتاقی سؤال کردم که بر گروهی که گردآمده‌اند فرود آید و معلوم نشد که کدام یک از ایشان پیش از رفیق خود مرده است، امام فرمود ایشان از یکدیگر ارث می‌برند، گفتم: ابوحنیفه چیزی را به این بحث داخل کرده است. فرمود: چه چیز را به این بحث داخل کرده است؟ گفتم: او گفته است: اگر دو مرد در کشتی نشسته باشند که یکی از آن دو، صدهزار سکه با خود داشته و آن دیگر چیزی نداشته، هر دو غرق شده‌اند و معلوم نشده است که نخست کدام یک از آن دومی مرده است، میراث برای ورثه مسافری است که چیزی نداشته است و برای ورثه مسافر صاحب مال، نصیبی از آن مال نیست، امام صادق (ع) فرمود: به حقیقت آن را شنیده است و مطلب همان است...» (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۳۰۷).

بر اساس این روایات، مشخص می‌شود که تعلق ارث بستگی به تأیید حیات وارث دارد و در حالت‌هایی که زمان مرگ طرفین نامعلوم است، رابطه توارث برقرار نمی‌شود، مگر در دو حالت استثنایی هدم و غرق. این دو مورد به عنوان تنها استثنائات در این زمینه ذکر شده‌اند. در چنین مواردی، تا زمانی که دلیلی مستحکم برای الغای خصوصیت و امکان تعمیم وجود ندارد. بنابراین، اصل بر عدم تعمیم است، مگر آن که دلایل کافی و مستندی از لسان ادله برای تعمیم پیدا شود. مخالفان تعمیم معتقدند که گسترش این احکام نه تنها فاقد پشتوانه است، بلکه دلایل مخالف نیز در این زمینه وجود دارد.

۱-۱-۲. روایات دال بر عدم توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان غیر هدم و غرق

یکی از دلایلی که فقها برای عدم تعمیم حکم توارث به موارد مشابه مطرح می‌کنند، به یک روایت مرسل بازمی‌گردد که نخستین بار در کتاب «ایضاح الفوائد» علامه ذکر شده و پیش از آن در متون روایی موجود نبوده است. این روایت اشاره می‌کند که کشته‌شدگان جنگ‌های یمامه، صفین، و حره از یکدیگر ارث نمی‌بردند و اموال آن‌ها میان وراث زنده تقسیم می‌شد^۱ (حلی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۲۷۷).

صاحب ریاض در رابطه با این روایت چنین بیان می‌دارد: «این روایت، حجت قوی برای نظر مشهور و ردی بر ادله قائلین به تعمیم است» (حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۴،

۱. "قد روی أن قتلی الیمامة و قتلی الصقین و الحرّة لم یورثوا بعضهم من بعض بل ورثوا الاحیاء"

ص ۴۶۷).

ارزیابی دلیل اول

روایات مرتبط با حکم توارث به سه دسته تقسیم می شوند. دو دسته اول دلالت ایجابی داشته و دلالت سلبی ندارند و تنها اثبات می کنند، توارث در فرض هدم و غرق که زمان وفات افراد در آن نامعلوم باشد، برقرار است. تنها روایتی که به صورت سلبی دلالت بر عدم امکان توارث در شرایط مشابه غیر غرق و هدم دارد، اخبار مربوط به جنگ های یمامه و صفین است که نیاز به بررسی دقیق دارد.

این روایت به دلیل ضعف سند و مجهول بودن منبع، فاقد اعتبار لازم برای استناد است و در هیچ یک از کتب معتبر روایی شیعه ذکر نشده است. فقها نیز به ضعف سندی این حدیث اذعان کرده اند (عاملی، بی تا، ج ۸، ص ۲۶۳). برخی فقها با آگاهی از این نقص، به دلیل شهرت عملی به روایت استناد کرده اند، طبق قاعده ای که ضعف سند را با شهرت عملی جبران می کند (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۴۲). صاحب ریاض نیز بیان می کند که اگر روایت مرسل مستند فتوای جمعی از فقها باشد، شهرت عملی می تواند ضعف آن را جبران کند (حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۴، ص ۴۶۷).

با این حال، تمسک به چنین قاعده ای برای چشم پوشی از ضعف سندی مناسب نیست، زیرا ثابت نشده که این روایت مرسل، بنیان فتوای فقها باشد. بسیاری از فقها، فتوای خود را بر اساس «تفسیر محدود از ادله تخصیص»، «پرهیز از قیاس» و «اکتفا به قدر متیقن در حکم خلاف قاعده» صادر کرده اند (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۵، ص ۳۸۷). جبران ضعف سندی با شهرت در صورتی معتبر است که مستند بودن روایت به طور قطع مشخص باشد که در این مورد چنین نیست (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۴۲).

از دیگر مشکلات اساسی در استناد به روایت فوق الذکر، عدم سازگاری کامل آن با ادعاست. قائلین به عدم تعمیم معتقدند که تنها در موارد هدم و غرق می توان حکم به توارث داد، اما خبر مورد بحث، تنها درباره عدم توارث افرادی که در جنگ کشته شده اند، صحبت می کند. بنابراین، اگر موضوعیت الفاظ هدم و غرق در ادله خاصه پذیرفته می شود، باید همین دیدگاه در مورد مرگ در جنگ نیز به کار گرفته

شود، همان طور که در کتاب «ایضاح الفوائد» آمده است (حلی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۲۷۷). همچنین، در مورد جنگ‌های صفین و خوارج، مشخص نیست که همه شرایط لازم برای توارث فراهم بوده باشد؛ احتمال دارد که عدم توارث به دلیلی جز نامشخص بودن زمان وفات افراد رخ داده باشد. برخی فقها بر این باورند که ممکن است میان این افراد اصلاً رابطه توارثی وجود نداشته یا شرط عدم علم به زمان وفات آنان موجود نباشد (روحانی، ۱۴۱۲، ج ۲۴، ص ۴۹۹).

علاوه بر این، باید توجه داشت که جنگ‌های یمامه و حره زمانی رخ داده‌اند که امور تحت نظارت امام معصوم نبوده، لذا عملکرد گزارش شده نمی‌تواند به عنوان عمل مشروع تلقی شود. آیت الله سبحانی نیز بیان می‌کند که بر اساس قواعد آن زمان، افراد وفات یافته در جنگ از یکدیگر ارث نمی‌بردند و بیشتر کشته‌شدگان از سپاه معاویه بودند و در سپاه امام علی (ع)، شرایط توارث متقابل به دلیل مشخص نبودن تقدم و تأخر وفات، روشن نیستند (تبریزی، ۱۴۱۵، ص ۳۹۴).

۲-۱-۲. دلیل دوم: اکتفا به قدر متیقن در موارد خلاف قاعده

حکم توارث در مواردی که زمان مرگ مشخص نیست، با اصول اولیه ارث متناقض است، زیرا یکی از شروط ارث، تأیید حیات وارث در زمان وفات مورث می‌باشد (قمی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۰۵؛ بهبهانی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۲۸۴). برای موارد هدم و غرق، دلیل خاصی به توارث اشاره دارد. در چنین مواردی، باید به حد متیقن آنچه در روایات ذکر شده، اکتفا کرده و فراتر از نصوص شرعی نرویم.

به عبارت دیگر، در مواقعی که در امکان توارث در سایر حوادث تردید وجود دارد، از آنجا که توارث برخلاف اصل و قواعد اولیه ارث است، باید به مقدار متیقنی که در روایات تعیین شده، پایبند بود و نصوص ویژه را به طور محدود تفسیر کرد (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۹، ص ۳۰۸).

ارزیابی دلیل دوم

اتکای صرف به قدر متیقن و عدم الغای خصوصیت از عنوان‌های مذکور در دلایل، با چالش‌هایی مواجه است که بر اساس تبیین دیدگاه دوم و دیدگاه مختار به آن‌ها پرداخته می‌شود. محقق سبزواری در این رابطه بیان می‌کند: «هرچند قاعده

اکتفا به قدر متیقن به ذات خود صحیح است، اما شواهد عرفی مانع از اجرای این قاعده در موضوع بحث می‌شوند» (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۳۰، ص ۲۶۹)^۱.

دلیل سوم: شهرت فتوائیه

استناد به نظر مشهور از دیگر دلایلی که فقها برای عدم تعمیم ارائه می‌دهند (حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۴، ص ۴۶۷). صاحب کتاب ریاض، با وجود ارائه دلایل متعدد در حمایت از تعمیم توارث به سایر مرگ‌های مجهول‌الزمان، در نهایت تعمیم تردید کرده و دلیل این تردید را شهرت قول عدم توارث بیان می‌دارد (حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۴، ص ۴۶۷).

ارزیابی دلیل سوم

دلیل سوم از مهم‌ترین استدلال‌های مخالفان تعمیم حکم توارث است، اما به نظر می‌رسد با نقدهایی مواجه باشد؛ زیرا ادعای تعمیم، برخلاف نظر مشهور نیست؛ بلکه دیدگاهی است که در میان دیدگاه‌های مشهورتر قرار دارد. تعداد زیادی از فقهای متقدم و متأخر از دیدگاه تعمیم حمایت می‌کنند؛ بنابراین، مسئله بر سر دو دیدگاه مشهورتر و مشهور است و نه مشهور و غیرمشهور.

علاوه بر این، باید توجه داشت که شهرت موجود در این زمینه مدرکی است، و همان‌طور که اجماع مدرکی، فاقد اعتبار است (خوش‌نقش و ادیبی‌فر، ۱۴۰۰، ص ۱۴۴؛ یزدانی، ۱۴۰۳، ص ۴۴۷)، شهرت مدرکی نیز فاقد اعتبار اصولی می‌باشد (صدر، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۲۸۴). بنابراین، استناد به نظر مشهور در این زمینه با اصول فقهی مطابقت ندارد؛ چراکه شهرت زمانی به عنوان یک دلیل مستقل معتبر است که مدرک حکم مشخص نباشد. در این مورد، اخباری دال بر عدم تعمیم وجود دارد که اگر به طور قطعی شهرت مذکور را مدرکی نسازد، حداقل احتمال مدرکی بودن آن را ایجاد می‌کند که این نیز از اعتبار فاقد است (بهجت، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۲۲۴). بنابراین، چنین شهرتی

۱. دعوی: أن قاعدة: «الاقتصار على المتيقن فيما خالف الأصل» تقتضي الحكم فيهما لافي غيرهما من الأسباب التي توجب الاشتباه. غير صحيحة: فإن القاعدة وإن كانت في نفسها صحيحة، لكن لا تجرى في المقام، لما تقدم من الأصل وشهادة العرف. فالمدار على مطلق الاشتباه بلا دخل في السبب الخارجي في مقابل العلم بالاقتران والموت حنف الأنف وما ورد في النصوص من باب ذكر بعض المصاديق لمطلق السبب

نمی‌تواند به عنوان مستند مستقلى برای این دلیل مورد استفاده قرار گیرد.

دلیل چهارم: قیاس

دلیل دیگری که در رد امکان تعمیم حکم توارث به سایر موارد مشابه از قبیل تصادفات جاده‌ای و... مطرح می‌شود قیاس دانستن این تسری است. عده‌ای از فقها معتقدند از آنجا که علت حکم توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان ناشی از غرق و هدم در روایات تصریح نشده و تنقیح مناطی که محل اتفاق باشد وجود ندارد استنباط دلیل توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان ناشی از هدم و غرق و تسری آن به موارد مشابه، قیاسی مستنبط‌العله است که نزد فقهای امامیه فاقد حجیت است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۳۰۸).

در نقد دلیل کنونی می‌توان گفت همان‌طور که در متن دلیل مستدل آمد و تصریحات اصولیان بر آن دلالت دارد، سرایت حکم از یک موضوع به موضوع دیگر زمانی قیاس نامیده می‌شود که نه پای علت مصرحی در لسان دلیل باشد و نه این که تنقیح مناط، ممکن باشد. این‌ها مفروض‌هایی است که قیاس دانستن تسری، در گرو احراز آن‌هاست. حال آن‌که در بخش‌های بعدی این نوشتار، با بررسی مقتضیات لفظی اخبار این باب، بطلان تمام این مفروض‌ها از وجوه متعدد آشکار خواهد شد.

۲-۲. دیدگاه دوم: تسری حکم توارث به سایر مرگ‌های مجهول‌الزمان

در مقابل دیدگاه مشهور، دیدگاهی دیگر وجود دارد که قائل به تفسیر موسع از روایات است و هدم و غرق ذکر شده در روایات، را دارای موضوعیت ندانسته و الغای خصوصیت به موارد مشابه را ممکن می‌داند. متقدمینی همچون سلار (دیلمی، ۱۴۰۴، ص ۲۲۵ تا ۲۲۶) و ابن جنید به نقل از حلی^۱ (حلی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۴۳۱) از موافقان این دیدگاه می‌باشند همچنین فقهای دیگری نظیر:

(عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۳۰۸؛ حلی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۳۰۱؛ طوسی، ۱۴۰۰، ص ۶۷۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۸۱؛ حلی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۴۳۱؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۳۰، ص ۲۶۸ تا ۲۷۱؛ حلی، ۱۴۱۳، ج ۳،

۱. نص ابن حمزة و التقي على التوارث كالغرق و هو ظاهر الشيخ في النهاية و أبي علي
۲. متى ماتا حتف أنفهما في وقت واحد، لم يورث بعضهم من بعض، لان ذلك انما يجوز في الموضع الذي يشبه الحال فيه، فيجوز تقديم موت أحدهما على صاحبه.

ص ۴۰۰؛ بغدادی، ۱۴۱۳، ص ۶۹۹؛ طوسی، ۱۴۲۶، ص ۹۷؛ خمینی، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۷۵؛ سبحانی، ۱۴۱۵، ص ۳۹۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۸۱.

بعضی از فقها حکم توارث را صرفاً در مرگ‌های مجهول‌الزمانی که سبب وفات، مرگ طبیعی نباشد، جاری می‌دانند (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۳۰، ص ۲۶۸ تا ۲۷۱).

ادله دیدگاه دوم

قبلاً دانسته شد که طبق دیدگاه مشهورتر بین فقها، اقوی از میان دو دیدگاه تعمیم و عدم تعمیم، دیدگاه عدم تعمیم است (سبحانی، ۱۴۱۵، ص ۳۹۴) در ادامه به ارائه دلیل موافقان تعمیم و ارزیابی آن خواهیم پرداخت.

امکان الغای خصوصیت و تنقیح مناط

نظریه تعمیم در زمینه حقوق اسلامی به گسترش احکام خاص به موارد مشابه می‌پردازد. حامیان این نظریه بر این باورند که «مطلق اشتباه، به عنوان مناط از روایاتی که در این باب آمده است به دست می‌آید و این علت در سایر حوادث نیز جریان دارد پس باید حکم توارث به سایر موارد مشابه نیز تعمیم داده شود همچنان که وقتی خوف استعمال آب سبب تیمم است دیگر فرقی ندارد این خوف حقیقی و عقلانی، بابت بیماری باشد یا خطر حمله حیوان درنده و یا... در هر صورت فرد می‌تواند به جای استفاده از آب تیمم کند» (سبزواری، ۱۴۱۳، ص ۲۶۹).

تعمیم حکم به موارد دیگر نیازمند تکیه به قرینه‌هایی معتبر است و صرف ادعای تعمیم بدون قرینه، دلیلی بی‌پایه است؛ برای الغای خصوصیت و عدم موضوعیت خاص هدم و غرق موافقان نظریه تعمیم به دو نوع دلیل اشاره می‌کنند: یکی لفظی و درون‌متنی و دیگری لَبّی و برون‌متنی.

نخستین قرینه، کیفیت فهم راوی از روایت عبدالرحمن از امام صادق (ع) است (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۳۰۷). در این روایت، راوی به اشتراک در علت میان موارد مختلف پی برده و مشابهت آن‌ها را درک کرده است، بی‌آنکه امام به این فهم اعتراضی کرده باشد. این نشان می‌دهد که این قرینه می‌تواند تأییدی بر امکان الغای خصوصیت باشد (روحانی، ۱۴۱۲، ج ۲۴، ص ۴۹۸). با این حال، برخی به این قرینه انتقاد دارند و فرض می‌کنند ممکن است راوی قبلاً از حکم غرق آگاه بوده و صرفاً به دلیل

این آگاهی، به آن اشاره کرده است که در این صورت نمی‌توان این را نشانه تعمیم دانست (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۹ ص ۴۶۴).

دومین قرینه به شهادت عرف یا متفاهم عرفی برمی‌گردد که قرینه‌ای برون‌متنی است. عرف دلیل خاصی در غرق و هدم نمی‌بیند و فقط عدم وضوح زمان فوت را علت اصلی حکم توارث می‌داند. به دیگر بیان «از آنجاکه غرق و هدم، از حوادثی است که معمولاً زمان وفات افراد در آن‌ها مشخص نیست پس عرف بر الغای خصوصیت به مجرد فوت متواترینی که تقدم و تأخر و تقارن زمان مرگشان را ندانیم یا این‌که بدانیم یک نفر متقدم بوده اما ندانیم کدام یک متقدم بوده است ما را مساعدت می‌کند»^۱ (سبحانی، ۱۴۱۵، ص ۳۹۳). بنابراین، از دیدگاه فهم عرفی از لسان ادله، نامشخص بودن زمان مرگ افراد دلیل حکم توارث است، بدون آن‌که حوادثی مانند هدم و غرق تأثیری بر این حکم داشته باشند.

۳. دیدگاه مختار

دریافته شد که دیدگاه رایج‌تر در میان فقها و به تبع آن قانون مدنی، بر انحصار حکم توارث به هدم و غرق تأکید دارد. بر این اساس، در شرایطی که زمان مرگ نامشخص است، حکم توارث صرفاً در مواردی مانند هدم و غرق اعمال می‌شود و به شرایط مشابه مانند تصادفات جاده‌ای یا آتش‌سوزی‌ها قابل تعمیم نیست. با این حال، در نقد دیدگاه عدم تعمیم، چندین اشکال مطرح شده است. با توجه به این اشکالات و استحکام دلایل حامیان تعمیم، این دیدگاه تقویت می‌شود. طرف‌داران تعمیم به دو قرینه برای اثبات امکان الغای خصوصیت و تعمیم اشاره کرده‌اند. علاوه بر دلایل ارائه‌شده توسط فقها برای اثبات تعمیم، دو دلیل مهم دیگر نیز بر امکان و حتی لزوم تعمیم حکم توارث وجود دارد که در ادامه به تفصیل بررسی خواهد شد.

دلیل اول: دلالت معنای لفظ «ف» و مابعد آن:

در تحلیل حدیث نقل شده توسط عبدالرحمن بن حجاج از امام صادق (ع)،

۱. بما أنَّ الغرق والهدم، يعدّان من أسباب الموت، فالعرف يساعد على إلغاء الخصوصية والاكتفاء بمجرّد موت المتوارثين من دون علم بالتقدّم والتأخّر والتقارن أو مع العلم بالتقدّم ولم يعرف متقدم

مشاهده می شود که راوی دو فرض مجزا را مطرح کرده است که هر یک با تکیه بر مقتضیات لفظی، قابلیت تنقیح مناط را دارند. این طراحی سؤال به نحوی است که نمودی از متن منصوص العله بوده و پاسخ امام نیز که ناظر به فرض موجود در مقام پرسش است می باید منصوص العله تلقی گردد تا شرایط معینی را برای وضعیت های مشابه تعریف کند.

راوی، راوی نخستین فرض را با عبارتی آغاز می کند که می گوید: «سألته عن بیت وقع علی قوم مجتمعین فلا یدری أیهم مات قبل فقال: یورث بعضهم من بعض». اینجا، خانه ای که بر سر گروهی فرو ریخته است، مطرح است. سپس راوی با استفاده از فاء تفریع، موضوعی را از جانبی دیگر بر پرسش قبلی متفرع می سازد «فلا یدری أیهم مات قبل» موضوعی که محور اصلی سؤال را تشکیل می دهد، (یعنی فرو ریختن آوار، منجر به مجهول شدن تقدم و تأخر موت شده است) و امام در پاسخ، حکم توارث را بیان می دارند.

در فرض دوم، راوی بیان می کند: «رکبا فی السفینة فغرقا فلم یدر أیهما مات أولا» (عاملی ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۳۰۷). بررسی این بخش نیز نشان می دهد که محور بحث، روشن نبودن تقدم و تأخر مرگ هاست که نقش مناط و علت ترتب حکم را ایفا می کند. بنابراین، خود غرق شدن علت اصلی نیست و موضوعیت ندارد؛ بلکه از آنجاکه منجر به مناط و علت مذکور می شود حکم توارث بر آن مترتب شده است. از این رو هر موضوع دیگری که به مشتبه شدن زمان مرگ افراد منتهی بگردد موجب ترتب حکم توارث خواهد بود.

عباراتی مانند «فلا یدری أیهم مات قبل» و «فلم یدر أیهما مات أولا» به عنوان علت برای ما قبل عمل می کنند، نظر به قاعده معروف «العله تعمم و تخصص» علت حکم، دایره حکم را تعمیم و تخصیص می دهد (قمی، ۱۴۲۳، ص ۳۴).

در ادامه باید یادآور شد که برداشت علیت از ما بعد «ف» در اینجا همسان برداشت علیت از مابعد «ف» در حدیث شریف «إِلَّا فَإِنَّهُ عَلَى یَقِینٍ مِنْ وَضُوءِهِ» (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۴۵) است که از احادیث معروف باب استصحاب است و طبق دیدگاه پذیرفته شده بین فقها و اصولیون، مابعد «ف» در این حدیث شریف نقش علت برای

ماقبل را دارد.

به طور خلاصه، واژه «غرق» در اینجا به عنوان طریق برای رسیدن به حکم عمل می‌کند و هر زمانی که عنوانی نقش طریقت داشته باشد، قابل جایگزینی خواهد بود. این باعث می‌شود که الغای خصوصیت بدون نیاز به رجوع به خارج از محتویات لفظی خبر، وبا بهره‌گیری از مناسبات لفظی موجود در حدیث تحقق پیدا کند و خصوصیت از واژه «غرق» برداشته شود و به یک استنتاج منطقی از حکم دست یافت. مناط حکم از عبارت‌هایی مانند «فلایدری آیهم مات قبل» و «فلم یدر آیهما مات أولاً» و دلالت معنایی «ف» گرفته می‌شود.

دلیل دوم: اطلاق و وسعت معنایی لفظ «هدم»

بحث‌های پیشین به تلاش بر تسری حکم توارث از مواردی مانند «غرق» و «هدم» به امور مشابه همچون «تصادفات رانندگی» و «سوانح آتش سوزی» متمرکز بود و فرض بر این بود که این موارد به صورت پیش فرض شامل عناوین اشاره شده در متن خبر نمی‌شوند. اما در این استدلال قصد داریم تا اثبات کنیم که واژه «هدم» به خودی خود شامل این موارد می‌شود.

اهل لغت، در مقام تبیین معنای لغوی هدم گفته‌اند: «هو أن ینهار علیه بناء، أو یقع فی بئر أو أهویة» (جزری، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۵۲) بررسی‌های لغوی نشان می‌دهد که «هدم» به معنای فرو ریختن یا افتادن در چاه و مشابهاً آن است. اساساً واژه «هدم» به لحاظ لغوی از شمولیتی برخوردار است که امثال تصادفات رانندگی از مصادیق آن شمرده می‌شوند. این مطلب با مراجعه به معنای لغوی «هدم» به وضوح آشکار می‌گردد.

اداره کل حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۷/۱۴۰۰/۱۷۱۵ مورخ ۱۴۰۱/۰۶/۰۵ در رابطه با گسترش مفهوم هدم بیان می‌دارد: با توجه به این که قانون مدنی تعریفی از هدم بیان نداشته است و منابع معتبر فقهی هدم را به انفجار و انهدام تعبیر کرده‌اند از مصادیق هدم می‌تواند انفجار و یا انهدام وسایل نقلیه بر اثر حوادث باشد (www.wikihoghoogh.net)

بنابراین، تصادفات جاده‌ای و موارد مشابه، «موضوعات جدید» محسوب

نمی‌شوند، بلکه از مصادیق موجود در تعریف «هدم» اند و همان‌گونه که مفهوم با عنوان تطابق می‌یابد، این موارد نیز ذیل واژه «هدم» قابل تعریف هستند. با توجه به وضوح مطلب به نظر می‌رسد دلیل عدم ذکر تصادف رانندگی به عنوان مصداقی برای هدم عدم وجود این موارد در زمان صدور روایات باشد. با این حال، نبود مصداق در دوره خاص مانع از شمول و اطلاق آن واژه نمی‌گردد. همان‌طور که فقها تصریح کرده‌اند، نصوص روایی عمدتاً در مقام بیان قضایای حقیقی هستند (نائینی، ۱۴۲۱، ص ۹۵) و هنگامی که مصادیق جدیدی ظهور می‌کنند، حکم مربوط به صورت خودبه‌خود در رابطه با آن‌ها اجرا خواهد شد. بنابراین، بر اساس مبانی مطرح‌شده، تصادفات جاده‌ای و موارد مشابه از نظر مفهوم، متفاوت از مصادیق «هدم» محسوب نمی‌شوند. این موارد، جزء مصادیق هدم هستند و همان‌طور که یک عنوان می‌تواند بر معنوی و مفهومی تطبیق یابد، واژه «هدم» نیز بر این مصادیق جدید انطباق دارد.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی حکم توارث در مرگ‌های مجهول‌الزمان در حقوق ایران و فرانسه نشان می‌دهد که رویکرد قانون مدنی ایران محافظه‌کارانه‌تر است و توارث را صرفاً در موارد غرق و هدم می‌پذیرد. حقوق فرانسه پس از اصلاحات سال ۲۰۰۱، رویکرد منعطف‌تری اتخاذ کرده است؛ ابتدا تلاش می‌شود ترتیب فوت با هر روش ممکن تعیین شود. در صورت عدم امکان تعیین ترتیب، میراث هر یک جداگانه تقسیم می‌شود.

در فقه امامیه، سه دیدگاه وجود دارد: انحصار توارث در فرض هدم و غرق (دیدگاه مشهور)، امکان تسری حکم به موارد مشابه و دیدگاه میانه.

در این پژوهش پس از بررسی توصیفی و تحلیلی دلایل ارائه‌شده از سوی موافقان و مخالفان تعمیم حکم توارث به سایر مرگ‌های مجهول‌الزمان به عدم انطباق دلایل مخالفان تعمیم دست‌یافتیم. در ادامه به مهم‌ترین بلکه تنها دلیل موافقان تعمیم حکم توارث اشاره کردیم. مهم‌ترین دلیل ایشان، الغای خصوصیت بر پایه مناسبات

صرفاً عرفی بود که ضمن تأیید آن، به تقویت تسری بر پایه مناسبات لفظی موجود در اخبار و لسان ادله پرداختیم. مستفاد از احادیث این باب که ادله خاصه جهت اثبات حکم توارث در غرق و هدم شمرده می‌شوند آن است که در متن ادله، قراین لفظی کافی جهت تنقیح مناط و کشف ملاک حکم جهت تسری حکم به موارد مشابه از قبیل تصادف رانندگی، انفجار، گازگرفتگی و... وجود دارد. دلالت معنای لفظ «ف» و مابعد آن در متن حدیث، اطلاق و وسعت معنایی لفظ «هدم» دو دلیل مهم و کافی جهت کشف ملاک حکم است که به تفصیل مورد بررسی قرار گرفتند. با توجه به نتایج حاصله و اختلافات موجود در محاکم قضایی، پیشنهاد می‌شود قانون‌گذار به ماده ۸۷۳ ق.م. نگاهی اصلاحی داشته و رأی وحدت رویه‌ای در این رابطه صادر نمایند.

فهرست منابع

۱. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲. اصفهانی، فاضل هندی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. امامی، سید حسن. (بی‌تا). حقوق مدنی. تهران: انتشارات اسلامی.
۴. بجنوردی، سید حسن بن آقابزرگ موسوی. (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهية. قم: نشر الهادی.
۵. بغدادی، محمد بن محمد (شیخ مفید). (۱۴۱۳ق). المقنعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره).
۶. بهبهانی، سید علی. (۱۴۰۵ق). الفوائد العلیّة - القواعد الکلیّة. اهواز: کتابخانه دار العلم.
۷. بهجت، محمدتقی. (۱۳۸۸ش). مباحث الأصول. قم: بی‌نا.
۸. سبحانی، جعفر. (۱۴۱۵ق). نظام الإرث فی الشریعة الإسلامية الغراء. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۹. جزری، ابن اثیر مبارک بن محمد. (بی‌تا). النهاية فی غریب الحديث و الأثر. قم: اسماعیلیان.
۱۰. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۴۰۱ش). ارث. تهران: انتشارات اسلامی.
۱۱. جمعی از پژوهشگران. (۱۴۲۳ق). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)، (زیر نظر سید محمود هاشمی شاهرودی). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).
۱۲. حائری، سید علی بن محمد طباطبایی. (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۱۳. حسینی، سید علی؛ جانی‌پور، محمد؛ علی‌اکبری بابوکانی، احسان. (۱۳۹۰). توارث در فرض استثنایی غرق و هدم. بلاغ مبین، ۲۸ و ۲۹، ص ۶۳-۸۰.

۱۴. حلی (فخر المحققین)، محمد بن حسن بن یوسف. (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد (محقق: سید حسین موسوی کرمانی - علی پناه اشتهااردی - عبدالرحیم بروجردی). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۵. حلی (محقق)، نجم الدین جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۶. حلی (محقق)، نجم الدین جعفر بن حسن. (۱۴۱۸ق). المختصر النافع فی فقه الإمامیه. قم: مؤسسة المطبوعات الدينية.
۱۷. حلی، ابن ادریس محمد بن منصور. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۸. حلی، جمال الدین احمد بن محمد اسدی. (۱۴۰۷ق). المذهب البارع فی شرح المختصر النافع. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۹. حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الأحکام فی معرفة الحلال والحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۰. خدا بخشی، عبدالله. (۱۳۹۰ش). بررسی فقهی و حقوقی بخشی از احکام ارث در حوادث رانندگی. فقه اهل بیت (ع)، ۱۷ (۶۸)، ص ۷۳-۱۳۱.
۲۱. خسروی نیا، بابک. (۱۳۸۵ش). تحلیل و نقد ماده ۸۷۳ قانون مدنی. الهیات و حقوق دانشگاه رضوی، ۲ (۱۹)، ص ۹۷-۱۰۴.
۲۲. خمینی، سید روح الله. (۱۴۲۵ق). تحریر الوسیله، (ترجمه علی اسلامی). قم: انتشارات اسلامی.
۲۳. خوانساری، سید احمد بن یوسف. (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۲۴. خوش نقش، هادی؛ ادیبی مهر، محمد. (۱۴۰۰ش). تصحیح فقهی ضمان تعلیقی؛ با رویکرد نقد مواد ۶۹۱، ۶۹۹ و ۷۰۰ قانون مدنی. آموزه های فقه مدنی، ۱۳ (۲۴)، ص ۱۳۷-۱۶۲. <https://doi.org/10.30513/cjd.2021.305.1060>
۲۵. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین. قم: نشر مدینه العلم.
۲۶. دیلمی، سلار، حمزه بن عبدالعزیز. (۱۴۰۴ق). المراسم العلویة والأحكام النبویة. قم: منشورات الحرمین.
۲۷. سبزواری، سید عبدالأعلى. (۱۴۱۳ق). مهذب الأحکام. قم: مؤسسه المنار.
۲۸. صدر، سید محمد. (۱۴۲۰ق). ما وراء الفقه. لبنان: دار الأضواء للطباعة والنشر والتوزيع.
۲۹. طباطبایی قمی، تقی. (۱۳۷۱ش). آراؤنا فی أصول الفقه. قم: بی نا.
۳۰. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی. بیروت: دار الكتاب العربی.
۳۱. طوسی، خواجه نصیر الدین. (۱۴۲۶ق). جواهر الفرائض در ارث، (محمد حسن شفیعی). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).
۳۲. عاملی، حرّ محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. قم: مؤسسه آل البيت (ع).

۳۳. عاملی، سید جواد بن محمد حسینی. (بی تا). مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، (ط - القديمة). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۴. عاملی، شهید ثانی زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (حاشیه کلانتر). قم: کتابفروشی داوری.
۳۵. عاملی، شهید ثانی زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
۳۶. عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، (حاشیه کلانتر). قم: بی نا.
۳۷. قمی، سید تقی طباطبایی. (۱۴۲۳ق). الأنوار البهیة فی القواعد الفقهیة. قم: انتشارات محلاتی.
۳۸. قمی، سید صادق حسینی روحانی. (۱۴۱۲ق). فقه الصادق (ع). قم: مدرسه امام صادق (ع).
۳۹. قمی، صدوق محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۰۹ق). من لا یحضره الفقیه، (ترجمه علی اکبر غفاری). تهران: نشر صدوق.
۴۰. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۷ش). قانون مدنی در نظم حقوق کنونی. تهران: انتشارات مجد.
۴۱. کاشانی، فیض محمد محسن بن شاه مرتضی. (بی تا). مفاتیح الشرائع. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره).
۴۲. کرمانشاهی، آقا محمد علی بن وحید بهبهانی. (۱۴۲۱ق). مقام الفضل. قم: مؤسسه علامه مجدد وحید بهبهانی.
۴۳. گیلانی، میرزای قتی ابوالقاسم بن محمد حسن. (۱۴۱۳ق). جامع الشتات فی أجوبة السؤالات. تهران: مؤسسه کیهان.
۴۴. لطفی، اسدالله. (۱۳۹۴ش). استثنایات اصل تأخر حادث در باب غرق شدگان و زیر آوار رفتگان؛ نقد و بررسی رأی دادگاه. نشریه دانش حقوق مدنی، ۴(۱)، ص ۱-۱۲.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23221712.1394.4.1.1.4>
۴۵. لنکرانی، محمد. (۱۴۲۱ق). تفصیل الشریعة فی شرح تحریر الوسیلة- الطلاق، الموارث، (محقق و مصحح: واثقی، حسین، کریمی، حسین، مهدوی، رضا علی). قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
۴۶. محامد، علی. (۱۳۸۴ق). میراث غرق شدگان و زیر آوار ماندگان. الهیات و معارف اسلامی (مطالعات اسلامی)، ۶۹(۱)، ص ۱۵۵-۱۷۸. [SID. https://sid.ir/paper/436263/fa](https://sid.ir/paper/436263/fa)
۴۷. محسنی دهکلانی، محمد؛ براری لاریمی، محمد. (۱۳۹۱ش). تأمل فقهی در ماده ۸۷۳ قانون مدنی (تعمیم میراث غرق شدگان و زیر آوار ماندگان به سایر مرگ های مشتبه). پژوهش نامه فقه و اصول، ۴۴(۲)، ص ۶۳-۸۷. <https://doi.org/10.22067/fiqh.v1i1.9492>
۴۸. محمدی، سام؛ واثقی، محسن؛ جعفری بهزادکلانی، محسن. (۱۳۹۹ش). ارث متوارثین فوت شده هم زمان. پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، ۶۱(۱)، ص ۱۸۳-۱۹۸.

۴۹. محمدی، مرتضی. (۱۳۹۳ش). مبانی فقهی حقوقی ارث ناشی از غرق و هدم، کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده علوم اقتصاد و دارایی، دانشگاه علامه محدث نوری.
۵۰. مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۱ق). فقه الإمام الصادق (ع). قم: مؤسسه انصاریان.
۵۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۸ق). انوار الأصول. قم: بی‌نا.
۵۲. نائینی، میرزا محمدحسین غروی؛ علی کزازی، آقا ضیاء‌الدین. (۱۴۲۱ق). الرسائل الفقهية، (تقریرات نجم‌آبادی). قم: انتشارات مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
۵۳. نجفی، صاحب الجواهر محمدحسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۵۴. نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی. (۱۴۱۵ق). مستند الشیعة فی أحكام الشریعة. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
۵۵. یزدانی، غلامرضا. (۱۴۰۱ش). اشخاص و محجورین. تهران: انتشارات اسلامی.
۵۶. یزدانی، غلامرضا. (۱۴۰۳ش). اعتبارسنجی معامله جهت تشبیه مرد به زن و به عکس، فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۵۷ (۲)، ص ۴۴۱-۴۵۸. <https://doi.org/10.22059/jjfil.2025.385251.669753>

سایت و نرم‌افزار

57. leader.ir
58. edalatsara.com
59. davoudabadi.ir (1403/4/13, 1403/4/17)
60. dadfaran.com (1403/4/15)
61. wikihoghoooh.net (1403/4/15)
۶۲. نرم‌افزار گنجینه استفتائات قضایی، سؤال ۶۷۲، (معاونت آموزش قوه قضائیه).

References

- Ameli, Hurr, Muhammad bin Hasan. (1989). *Wasā'il al-Shi'ah*. Mu'assasah Ahl al-Bayt (pbut), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
- Ameli, Seyed Jawad bin Muhammad Husayni. (n.d.). *Miftāḥ al-Karāmah fī Sharḥ Qawā'id al-'Allāmah*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, Beirut - Lebanon, 1st ed. [In Arabic]
- Ameli, Shahid al-Thani, Zayn al-Din bin 'Ali. (1993). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'i' al-Islām*. Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiyyah, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
- Ameli, Shahid al-Thani, Zayn al-Din bin 'Ali. (1990). *Al-Rawḍah al-Bahīyah fī Sharḥ al-Lum'ah al-Dimashqīyah (al-Maḥashshā - Kalantar)*. Ketabforushi-ye Davari, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
- Ardebili, Ahmad bin Muhammad. (1983). *Majma' al-Fā'idah wa al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān*. Islamic Publishing Office affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
- Baghdadi, Mufid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man 'Akbari. (1993). *Al-Muqni'ah (Li al-Shaykh al-Mufid)*. World Congress on the Millennium of Shaykh Mufid - Raḥmat Allāh 'Alayh, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
- Bahjat, Muhammad Taqi. (2009). *Mabāḥith al-Uṣūl*. n.p., Qom - Iran. [In

- Arabic]
8. Behbahani, Seyed Ali. (1985). *Al-Fawā'id al-'Aliyyah - Al-Qawā'id al-Kullīyyah*. Ketabkhaneh Dar al-'Elm, Ahvaz - Iran. [In Arabic]
 9. Bojnourdi, Seyed Hasan bin Āqā Buzurg Mousavi. (1999). *Al-Qawā'id al-Fiqhīyah (Li al-Bujnurdī, al-Sayyid Hasan)*. Nashr al-Hadi, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 10. Deylami, Sallar, Hamzah bin 'Abd al-'Aziz. (1984). *Al-Marāsīm al-'Alawīyah wa al-Ahkām al-Nabawīyah*. Manshurat al-Haramayn, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 11. Emami, Seyed Hasan. (n.d.). *Huqūq-e Madanī (Emāmī)*. Entesharat-e Eslami, Tehran - Iran. [In Persian]
 12. Esfahani, Fadhil Hindi, Muhammad bin Hasan. (1996). *Kashf al-Lithām wa al-Ibhām 'an Qawā'id al-Ahkām*. Islamic Publishing Office affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 13. Gilani, Mirza-ye Qommi, Abolqasem bin Muhammad Hasan. (1993). *Jāmi' al-Shitat fi Ajwibah al-Su'ālāt*. Mu'assasah Kayhan, Tehran - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 14. Haeri, Seyed Ali bin Muhammad Tabatabai. (1998). *Riyāḍ al-Masā'il (T - al-Hadīthah)*. Mu'assasah Ahl al-Bayt (pbut), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 15. Hilli, Ibn Idris, Muhammad bin Mansur bin Ahmad. (1990). *Al-Sarā'ir al-Hāwī li-Taḥrīr al-Fatāwī*. Islamic Publishing Office affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Qom - Iran, 2nd ed. [In Arabic]
 16. Hilli, 'Allamah, Hasan bin Yusuf bin Mutahhar Asadi. (n.d.). *Tabṣirat al-Muta'allimīn fi Ahkām al-Dīn*. n.p. [In Arabic]
 17. Hilli, Fakhr al-Muhaqqiqin, Muhammad bin Hasan bin Yusuf. (1968). *Idāh al-Fawā'id fi Sharh Mushkilāt al-Qawā'id*. Mu'assasah Ismailiyan, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 18. Hilli, Jamal al-Din, Ahmad bin Muhammad Asadi. (1987). *Al-Muhadhdhab al-Bārī fi Sharh al-Mukhtaṣar al-Nāfi'*. Islamic Publishing Office affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 19. Muhaqqiq Helli, Najm al-Din Ja'far bin Hasan. (1988). *Sharā'i' al-Islām fi Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Mu'assasah Ismailiyan, Qom - Iran, 2nd ed. [In Arabic]
 20. Muhaqqiq Helli, Najm al-Din Ja'far bin Hasan. (1998). *Al-Mukhtaṣar al-Nāfi' fi Fiqh al-Imāmīyah*. Mu'assasat al-Matbu'at al-Diniyah, Qom - Iran, 6th ed. [In Arabic]
 21. Hilli, 'Allamah, Hasan bin Yusuf bin Mutahhar Asadi. (1993). *Mukhtalīf al-Shī'ah fi Ahkām al-Sharī'ah*. Islamic Publishing Office affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Qom - Iran, 2nd ed. [In Arabic]
 22. Hilli, 'Allamah, Hasan bin Yusuf bin Mutahhar Asadi. (1993). *Qawā'id al-Ahkām fi Ma'rifat al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Islamic Publishing Office affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 23. Hosseini, Seyed Ali., Jani Pour, Muhammad., & Ali Akbar Babakoui, Ehsan. (2011). *Tawārith fi Farḍ Istithnā'i Gharq wa Hadm. Balāgh Mubīn*, 28-29. [In Persian]
 24. Jafari Langroudi, Muhammad Ja'far. (2022). *Inheritance*. Entesharat-e Eslami, Tehran - Iran. [In Persian]
 25. Jazari, Ibn Athir, Mubarak bin Muhammad. (n.d.). *Al-Nihāyah fi Gharīb al-Hadīth wa al-Athar* (5 vols.). Mu'assasah Mathu'ati Ismailiyan, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 26. Katouzian, Nasser. (2006). *Qānūn-e Madanī dar Naẓm-e Huqūq-e Konūnī*.

- Entesharat-e Majd, Tehran - Iran. [In Persian]
27. Khansari, Seyed Ahmad bin Yusuf. (1985). *Jāmi' al-Madārik fī Sharh Mukhtaṣar al-Nāfi'*. Mu'assasah Ismailiyan, Qom - Iran, 2nd ed. [In Arabic]
 28. Khodabakhshi, 'Abdullah. (2011). Fiqhī and legal examination of some inheritance rulings in traffic accidents. n.p. [In Persian]
 29. Khoei, Seyed Abolqasem Mousavi. (1990). *Minhāj al-Sālīhīn (Li al-Khū'ī)*. Nashr Madinat al-'Ilm, Qom - Iran, 28th ed. [In Arabic]
 30. Khosravi Nia, Babak. (2006). Analysis and critique of Article 873 of the Civil Law. *Theology and Law of Razavi University*, 8. [In Persian]
 31. Khoshneghsh, Hadi & Adibi Mehr, Muhammad. (2021). Fiqhī correction of suspended liability; With a critique approach to Articles 691, 699 and 700 of the Civil Law. *Āmūzehāye Fiqh Madanī*, 24, 137–162. [In Persian]
 32. Khomeini, Seyed Ruhullah Mousavi. (2004). *Tahrīr al-Wasīlah - Tarjumah* (A. Eslami, Trans.; 4 vols.). Islamic Publishing Office affiliated with Jamī'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Qom - Iran, 21st ed. [In Persian]
 33. Lankarani, Muhammad. (1998). *Tafṣīl al-Sharī'ah fī Sharḥ Tahrīr al-Wasīlah - al-Ṭalāq, al-Mawārīth*. Markaz-e Feqhi-ye A'imma Athar (pbut), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 34. Lotfi, Asadullah. (2015). Exceptions to the principle of postponed transaction in the chapter of drowned and buried; Critique and examination of the court ruling. *Dānesh Huqūg Madanī Journal*, 4. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23221712.1394.4.1.1.4> [In Persian]
 35. Mahamed, Ali. (2005). Inheritance of drowned and buried. *Theology and Islamic Ma'arif Journal*, 69. [In Persian]
 36. Makarem Shirazi, Nasser. (2007). *Anwār al-Uṣūl*. n.p., Qom - Iran. [In Arabic]
 37. Mohammadi, Morteza. (2014). *Mabānī-ye Fiqhī Huqūqī-ye Irs-e Nāshī az Gharaq wa Haddam* (Master's thesis, Faculty of Economics and Finance, Allameh Muḥaddith Nuri University). [In Persian]
 38. Mohammadi, Sam, Vatheqi, Mohsen, & Jafari Behzad Kalaei, Mohsen. (2020). Inheritance of simultaneously deceased heirs. *Fiqh and Islamic Law Research*, 61 (Fall). [In Persian]
 39. Mohseni Dehkalani, Muhammad, & Barari Larimi. (2012). Fiqhī reflection on Article 873 of the Civil Law (Generalization of inheritance of drowned and buried to other ambiguous deaths). *Fiqh and Usul Research Letter*, 89. Mazandaran University. [In Persian]
 40. Moghnieh, Muhammad Jawad. (2000). *Fiqh al-Imām al-Sādiq ('Pbuh)* (6 vols.). Mu'assasah al-Ansariyan, Qom - Iran, 2nd ed. [In Arabic]
 41. Najafi, Muhammad Hasan. (1984). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām* (43 vols.). Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, Beirut - Lebanon, 7th ed. [In Arabic]
 42. Na'ini, Mirza Muhammad Hossein Ghurwi - 'Iraqi, Aqa Ziya' al-Din; 'Alikazazi. (2000). *Al-Rasā'il al-Fiqhiyah (Taqrīrāt, li al-Najm Ābādī)*. Entesharat Mu'assasah Ma'arif Islami Imam Reza ('Alayh al-Salam), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 43. Naraqī, Mulla Ahmad bin Muhammad Mahdi. (1995). *Mustanad al-Shī'ah fī Ahkām al-Sharī'ah* (19 vols.). Mu'assasah Ahl al-Bayt (pbut), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 44. Qommi, Seyed Sadiq Husayni Ruhani. (1992). *Fiqh al-Sādiq ('Pbuh) (Li al-Rūḥānī)* (26 vols.). Dar al-Kitab - Madrasah al-Imam Sadiq ('Alayh al-Salam), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
 45. Qommi, Seyed Taqi Tabatabai. (2002). *Al-Anwār al-Bahīyah fī al-Qawā'id al-Fiqhiyah*. Entesharat-e Mohallati, Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]

46. Qommi, Saduq, Muhammad bin 'Ali bin Babawayh. (1989). *Man Lā Yahḍuruh al-Faqīh - Tarjumah* (A. A. & M. Ghaffari, Trans.). Nashr Saduq, Tehran - Iran, 1st ed. [In Persian]
47. Sabzevari, Seyed 'Abd al-A'la. (1993). *Muhadhdhab al-Aḥkām (Li al-Sabzawārī)*. Mu'assasah al-Manar - Daftar Hazrat Ayatullah, Qom - Iran, 4th ed. [In Arabic]
48. Sadr, Shahid, Seyed Muhammad. (2000). *Mā Warā' al-Fiqh* (10 vols.). Dar al-Adwa' lil-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi', Beirut - Lebanon, 1st ed. [In Arabic]
49. A Group of Researchers under the supervision of Shahroudi, Seyed Mahmoud Hashemi. (2002). *Mawsū'at al-Fiqh al-Islāmī Tībqan li-Madhhab Ahl al-Bayt ('Alayhim al-Salām)* (11 vols.). Mu'assasah Da'irat al-Ma'arif al-Fiqh al-Islami bar Madhhab Ahl al-Bayt (pbut), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
50. Tabatabaei Qomi, Taqī. (1992). *Ārā'unā fī Uṣūl al-Fiqh*. n.p., Qom - Iran. [In Arabic]
51. Tabrizi, Ja'far Sobhani. (1995). *Nizām al-Irth fī al-Sharī'ah al-Islāmīyah al-Gharrā'*. Mu'assasah al-Imam Sadiq ('Alayh al-Salam), Qom - Iran, 1st ed. [In Arabic]
52. Tusi, Abu Ja'far, Muhammad bin Hasan. (1980). *Al-Nihāyah fī Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatāwī*. Dar al-Kitab al-'Arabi, Beirut - Lebanon, 2nd ed. [In Arabic]
53. Tusi, Khajeh Nasir al-Din. (2005). *Jawāhir al-Farā'id dar Irs (Fārsī)* (M. H. S. Shahroudi, Trans.). Mu'assasah Da'irat al-Ma'arif al-Fiqh al-Islami bar Madhhab Ahl al-Bayt (pbut), Qom - Iran, 1st ed. [In Persian]
54. Yazdani, Gholamreza. (2022). *Ashkhāṣ wa Mahjūrīn*. Entesharat-e Eslami, Tehran - Iran. [In Persian]
55. Yazdani, Gholamreza. (2024). Validation of transactions aimed at resembling a man to a woman or vice versa. *Fiqh and Fundamentals of Islamic Law*, 57(2), 441-458. [In Persian]
56. [Leader.ir](https://www.leader.ir). (2024, July 8). *Official website of the Supreme Leader of Iran*. Retrieved from <https://www.leader.ir> [In Persian]
57. Davoudabadi, Mehdi. (2024, July 4). *Edalatsara website*. Retrieved from <https://edalatsara.com> [In Persian]
58. Davoudabadi, Mehdi. (2024, July 8). *Personal legal website*. Retrieved from <https://davoudabadi.ir> [In Persian]
59. Dadfaran Amordad Law Institute. (2024, July 6). *Dadfaran website*. Retrieved from <https://dadfaran.com> [In Persian]
60. Wikihoghoogh. (2024, July 6). *Persian legal wiki*. Retrieved from <https://wikihoghoogh.net> [In Persian]
61. Judicial Education Deputy. (n.d.). *Ganjineh-ye Estefta'at-e Qaza'i (Treasury of Judicial Inquiries)*, Question 672 [Software]. [In Persian]